

РИНКОВІ І СУСПІЛЬНІ БЛАГА: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Сучасна економічна система більшості країн світу є змішаною. Така система виробляє як ринкові, так і суспільні (колективні) блага.

Вагомий внесок у розробку теоретичних й методологічних підходів до дослідження ринку і держави як виробників благ у свій час здійснили такі відомі вчені як Дж.Б'юкенен, К.Віксель, Е.Ліндаль, Г.Мюрдаль, Е.Сакс, П.Самуельсон, А.Сміт та інші.

Загальне поняття ринку включає будь-яке визначення, у якому закладений процес купівлі і продажу товарів та послуг. Як писав А.Сміт, "цей механізм, наче невидима рука, керує діяльністю індивідів, які намагаються досягти найвищого рівня задоволення своїх особистих потреб, досягаючи при цьому найкращих результатів". Обов'язковим атрибутом ринкової економіки є існування приватної власності, відсутність монополізму, а також формування цін на основі попиту і пропозиції.

Як і будь-яка сфера практичної діяльності, ринкова система, поряд із беззаперечними перевагами, має і певні недоліки, усунення яких становить основу діяльності органів державного управління. І саме засобами державних фінансів компенсуються недоліки і провали ринку. Як засвідчила історія, і ринок, і держава – явища, невіддільні одне від одного.

Світова фінансова думка, з'ясовуючи неоднорідну природу державних фінансів та інтерпретуючи оптимальні масштаби державної діяльності, обґрунтовувала і продовжує обґрунтовувати потрібну міру втручання чи невтручання держави в соціально-економічні процеси.

Лауреат Нобелівської премії Дж.Б'юкенен у праці "Межі свободи", досліджуючи роль держави у процесах суспільного відтворення, запитує: "А чи не стала держава надто великою, надто владною, надто неповороткою, щоб ефективно виконувати свої функції?" [3:283]. Дж.Б'юкенен згідний, що держава здатна творити суспільне благо, але при певних умовах, масштабах і характері діяльності вона стає джерелом антиблага, породжуючи такі шкідливі зовнішні ефекти як корупція, бюрократизм, неефективність, марнотратство тощо. Ще за століття до Дж.Б'юкенена цю ж проблему намагався розв'язати англійський філософ і економіст У. Девонс: "Надзвичайно важливим, якщо це можна зробити, було б точне визначення того, що уряд повинен узяти на себе, і що повинен залишити іншим, але з цього приводу неможливо установити чітких правил".

Наукова думка і донині активно працює над вирішенням даної дилеми, беручи до уваги досвід та напрацювання попередників. Течії, які сформувалися у фінансовій науці з даного приводу, можна коротко охарактеризувати наступним чином.

Представники економічного лібералізму проповідували мінімальне втручання держави в економічне життя суспільства. Історія економічної науки знає вчення, котре, заперечуючи доцільність діяльності держави, особливо по втручанню в економічну сферу, доходило до своєрідної антидержавної мізантропії. Йдеться про доктрину лессеферизму під лозунгом "Laissez faire, laissez passer!" (франц.: "Не заважайте, дайте діяти!"). У відповідності з лессеферизмом держава повинна бути максимально дешевою, виконувати мінімальні функції, що вже саме по собі і є благом для суспільства. Проте, залишившись у віках, ідея лессеферизму не витримала випробування часом та вимогами соціального прогресу: лессеферизм не знайшов підтримки у багатьох політиків, оскільки не подобався їхнім виборцям через проповідування вкрай обмежених соціальних програм.

Етатизм (etat – франц.: "держава") – це течія економічної науки, яка є протилежністю лібералізму і проповідує максимальне втручання держави в соціально-економічне життя суспільства. До різновидностей етатизму зараховують дирижізм, патерналізм, патронаж.

Дирижізм (dirigisme) як цілеспрямована політика втручання держави в соціально-економічне життя, яка виникла у Франції в 30-тих роках XX століття, передбачає регламентацію

Серія: Економіка

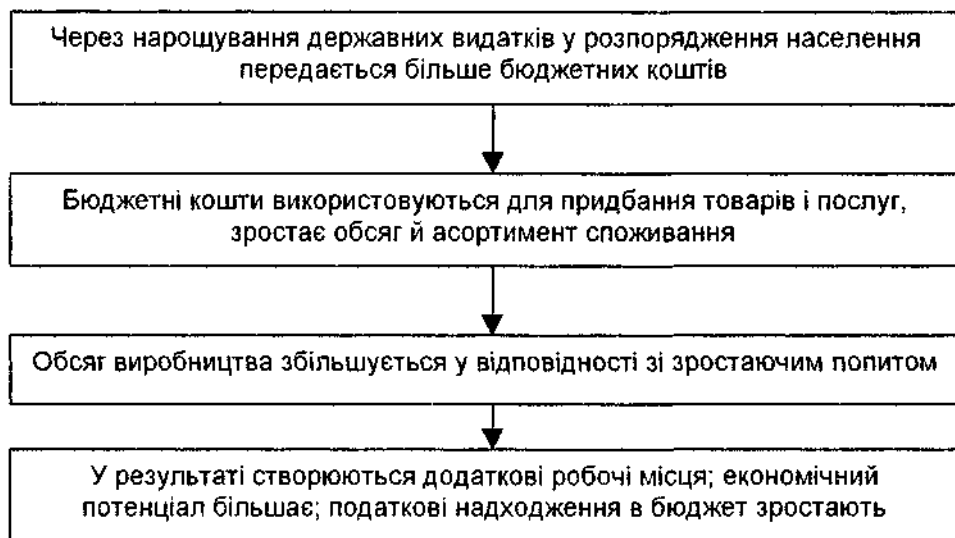
економічних і соціальних процесів через поєднання фінансово-бюджетних і грошово-кредитних заходів, а також регулювання цін, інвестицій, соціальних виплат, зовнішньої торгівлі при збереженні основ ринкової економіки.

Патерналізм (у його фінансовому аспекті) пропагує адресну державну підтримку окремих соціальних груп населення. Прихильники патерналізму виступають за максимальне державне регулювання соціальної сфери.

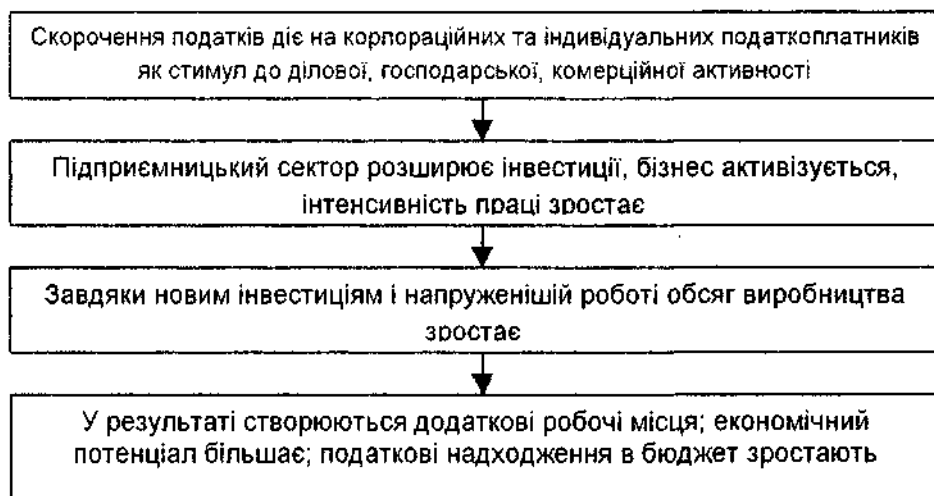
Патронаж (patronage) передбачає бюджетне субсидування, фінансові та інші способи створення пільгових умов для функціонування певних секторів економіки (наприклад, дрібного бізнесу, деяких галузей промисловості, сільського господарства тощо).

У світовій практиці на сьогоднішній день сформувалися дві основні моделі цілеспрямованого державного впливу на економіку країни. Це:

кейнсіанська модель, яка спрощено функціонує наступним чином (стимулювання сукупного попиту здійснюється через збільшення державних видатків):

ліберальна модель економічного росту (популярна, зокрема, МВФ), що схематично діє наступним чином:

Таким чином, знаходячись на перехресті економіки з державністю, фінанси є елементом взаємодоповнюючої ринково-державної системи. І саме засобами державних фінансів компенсуються недоліки і провали ринку.

І державний, і ринковий сектори об'єднує спільне поняття - благо (товар, продукт). І ринок, і держава однаково є виробниками благ, причому між ринковими (приватними) благами і суспільними (колективними) благами існують певні відмінності.

Приватні блага - товари індивідуального споживання, що виробляються на ринку - характеризуються двома основними властивостями:

- принципом виключення. За цим принципом індивіди, які не хочуть або не в змозі сплатити встановлену ціну за товар, виключаються з числа його споживачів. Наприклад, у квартирі може мешкати лише той, хто готовий вносити за неї встановлену плату. Всім іншим громадянам доступ до користування даною квартирою закритий; вони виключаються з числа споживачів цього приватного блага;

- суперництвом при споживанні товарів. Якщо згадана квартира спільно використовується кількома сторонніми особами, то для квартиронаймачів виникає небезпека часткової втрати корисності. Більш чітко феномен суперництва проявляється при споживанні продуктів харчування. Так, цілком природно, булочку можна з'їсти тільки один раз (і ніхто не в змозі з'їсти її двічі).

Об'єктом дослідження світової фінансової науки є суспільне благо – потреба, послуга або товар, що забезпечуються державою поза ринком. Ринок не спроможний забезпечити суспільство такими благами як національна безпека, закон і порядок, комфорт існування, частково освіта, охорона здоров'я, захист довкілля. Тобто, суспільні (державні) блага – це товари й послуги спільного (колективного) користування.

Суспільні блага характеризуються відсутністю властивостей виключення і суперництва, типових для приватних благ.

Принцип виключення на суспільні блага не поширюється, оскільки не існує ефективних засобів (або ці засоби пов'язані з великими затратами) виключення індивідів із кола користувачів цих благ – навіть у тому випадку, якщо вони не здійснюють внесків на покриття витрат із надання таких благ. Так, користь від проведення протиповенемих заходів у регіоні отримують усі його мешканці, навіть якщо вони не сплачують будь-яких внесків чи платежів з фінансування даних заходів.

Відсутність суперництва означає, що споживання суспільного блага одним індивідом не впливає на рівень споживання цього ж блага іншим індивідом. Наприклад, задоволення людини від огляду пам'ятника, що стоїть на майдані, не зменшується від того, що на цей твір мистецтва дивляться (або дивилися) й інші люди. Багаторазове використання суспільних благ не веде до втрати їхньої корисності, як це спостерігається у випадку з приватними благами. Відсутність суперництва при споживанні означає також неподільність блага або його колективне використання. Так, переконаний пацифіст (як і будь-який інший громадянин) споживає благо "оборона країни" навіть у тому випадку, якщо він виступає проти його надання.

Особливість суспільних благ полягає в тому, що вони мають неподільний характер і ними можна користуватись, безпосередньо не оплачуючи їх. Проте іншою особливістю суспільних благ є те, що вони надаються в обмін за сплачені податки. Держава виступає як монопольний виробник суспільних благ і послуг, не конкуруючи з приватним сектором.

На суспільні блага поширюються звичайні закони попиту і пропозиції, вони аналізуються за допомогою стандартних економічних понять (таких як ціна, якість тощо).

Виробництво суспільних благ може здійснюватися наступним чином:

- через залучення до суспільних робіт. Громадянам може бути поставлено в обов'язок забезпечувати виробництво деяких видів суспільних благ самостійно (наприклад, очищати від снігу доріжки перед своїми помешканнями). Поширеним є також залучення громадян до надання послуг під патронатом держави (наприклад, до підрахунку виборчих бюлетенів при голосуванні під час виборів). До цієї категорії відносять і примусовий обов'язок проходити військову або альтернативну службу. За надання таких послуг держава виплачує, як правило, грошове відшкодування, рівень якого для багатьох осіб, залучених до виконання суспільних робіт, є нижчим від рівня зарплати, яку вони могли б отримати у приватному секторі;

- через налагодження державою власного виробництва суспільних послуг, тобто послуги виробляються під керівництвом держави із залученням державних службовців, з придбанням державою виробничих активів та з використанням власного капіталу. Це - правопорядок, пожежна служба, безплатна освіта та ряд інших суспільних благ. У такому випадку держава сама створює нову вартість;

- через укладання контрактів. В даному випадку держава вдається до послуг приватних оферентів. Створення нової вартості здійснюється у приватному секторі. В рамках дискусій про доцільність приватизації (дебати з приводу відчуження державної власності) неодноразово висувалися вимоги перевести ряд послуг із другої групи в третю (наприклад, приватне вирішення проблеми вивозу сміття шляхом укладання індивідуальних контрактів замість забезпечення цієї послуги державними службами). Держава, передаючи в руки приватного сектора виробництво деяких суспільних благ, може скористатися конкуренцією, що існує на

приватному ринку, аби підвищити ефективність виробництва цих благ через зменшення витрат, в порівнянні з витратами для їх виготовлення в державному секторі.

Проте в чистому вигляді суспільні блага зустрічаються дуже рідко. В основному, більшість вчених виділяє змішані і загальнодоступні блага.

Змішані блага мають характеристики як чистих суспільних благ, так і товарів, призначених для індивідуального споживання. Спочатку розглянемо блага, на які може поширитися принцип виключення, але відсутні подільність і суперництво при їх споживанні. Прикладом такого типу благ може служити кабельне телебачення, що поширюється за допомогою колективних антен: до мережі кабельного телебачення може бути під'єднана будь-яка кількість користувачів, і якість суспільного блага при цьому не погіршиться. Суперництво при використанні послуг кабельного телебачення відсутнє. Для окремих користувачів виникають тільки витрати, пов'язані з під'єднанням до мережі, оскільки граничні (додаткові) витрати на використання кабелю відсутні як такі. Практичне застосування принципу виключення полягає в тому, що підприємство кабельного телебачення має ексклюзивне право на під'єднання абонентів до мережі. Дана послуга може надаватися за певну плату (ціну).

Подібним чином можна встановлювати збори за користування автомагістралями, бібліотеками або музеями (хоча на ці блага і не поширюється принцип суперництва). Під дію принципу виключення цілком може підпадати також користування театрами, стадіонами, концертними залами: за їх відвідування можна встановлювати певну плату. Якщо навіть для обслуговування додаткової кількості глядачів або слухачів потрібно буде задіяти резервні потужності цих установ, це не викличе погіршення якості або істотного збільшення витрат. Блага, що характеризуються застосованістю до них принципу виключення і відсутністю принципу суперництва при їх використанні, нерідко називають платними суспільними благами.

До категорії платних суспільних благ можна віднести також залізниці, водні канали, трубопроводи, водопостачання, зв'язок, пошту, телеграф, повітряне сполучення тощо.

На загальнодоступні блага принцип виключення, як правило, не поширюється, проте панує суперництво при їх використанні. Розподіл загальнодоступних благ може виявити вади правової держави. За наявності суперництва при споживанні загальнодоступних благ (обмеженість ресурсів) виникає нагальна необхідність введення чіткого порядку надання ексклюзивних прав на їх використання або володіння ними. За допомогою цього можна зменшити надмірне неконтрольоване споживання обмежених ресурсів. Прикладом загальнодоступних благ може бути експлуатація певного району рибних промислів у відкритому морі. У даному випадку державні гарантії на виключне володіння районами рибних промислів не даються. Це відбувається з двох основних причин: по-перше, дуже важко розмежувати між собою окремі акваторії в океані (на практиці це можна зробити тільки в територіальних водах окремих держав на відстані 50, 100 або 200 миль від узбережжя); по-друге, неможливо утримати в тих чи інших районах акваторії певну кількість косяків риб. Це створює передумови для надмірної експлуатації даного виду природних ресурсів. У міжнародній політиці в сфері регулювання вилову риби це питання відіграє суттєву роль.

Якими ж можуть бути шляхи розв'язання даної проблеми? Добровільна угода між рибалками, спрямована на ощадливе використання рибпромислових районів, навряд чи можлива. Дбайливе ставлення рибалок до цього виду природних ресурсів з метою його збереження суперечило б їхній економічно раціональній поведінці.

Така ситуація знову-таки створює передумови для втручання держави. Уряд (або уряди кількох країн) з метою запобігання неконтрольованому споживанню рибних ресурсів може встановити бар'єри на шляху до ринку або ввести квотування вилову риби. Такий підхід має ряд хиб, які полягають у тому, що підприємства, які ведуть рибний промисел, наділяються штучною монополією, внаслідок чого зменшується конкурентний тиск на витрати. Тут доцільнішим, видається, було б введення податку на кожну одиницю робочої сили, задіяну в промисловому процесі.

Слід зазначити, що на локальному рівні, аби запобігти нераціональному використанню природних ресурсів, подекуди введені податки на полювання або ліцензійні збори за надання прав на полювання. На міжнародному рівні розв'язання проблеми ощадливого використання природних ресурсів за допомогою введення певних податків є досить проблематичним. Відтак деякі країни, наприклад, ідуть шляхом розширення зони своїх територіальних вод і в їхніх межах намагаються проводити заходи із запобігання надмірній експлуатації морських ресурсів.

Розглядувана проблема проявляється і в інших сферах, наприклад, при використанні міських вулиць, пішохідних зон, вищих навчальних закладів та послуг сфери охорони здоров'я. Тенденція до надмірного використання даних послуг зберігається з тієї причини, що ціни, які покривали б граничні витрати на їх надання, з технічних чи політичних мотивів не

встановлюються. Втручання держави з метою подолання відмови ринку здійснюється шляхом лімітування попиту на дані блага (скажімо, обмежений набір студентів) або через забезпечення пропозиції за рахунок власних ресурсів держави (субвенціювання або націоналізація сфери охорони здоров'я). Однак державне регулювання в даних сферах досить часто заперечується. Багато спеціалістів вимагають запровадження такого самого порядку ціноутворення на послуги вищої освіти та сфери охорони здоров'я, який діє при встановленні цін на приватні блага.

Унаслідок різноманітних комбінацій критеріїв виключення і суперництва при споживанні одержуємо чотири основні форми благ, які умовно можна зобразити наступним чином (рис.1).

Виключення	Суперництво	
	Наявне	Відсутнє
Наявне	Приватні блага (продукти харчування, житло)	Платні суспільні блага (кабельне телебачення, автомагістралі)
Відсутнє	Загальнодоступні блага (рибопромисловий район, міські вулиці)	Чисті суспільні блага (зовнішня політика, пам'ятки мистецтва)

Рис.1. Класифікація суспільних благ за критеріями виключення і суперництва

Наведені приклади, звісно ж, не будуть завжди належати до одних і тих же полів. Так, деякі види благ, зараховані до категорії чистих суспільних (за умови підвищення можливостей поширення на них принципу виключення), можуть переміщатися в категорію платних суспільних благ або (якщо виникає суперництво при їх використанні) у категорію приватних благ, і навпаки.

Опираючись на роботи Е.Сакса, А.Марко де Віті, К.Вікселя та використовуючи основні методологічні підходи теорії суспільних благ, відомий вчений Е.Ліндаль започаткував сутнісне тлумачення природи державних фінансів за ринковою схемою обмінного акту "суспільні блага — податки". Ця теоретична інтерпретація увійшла в фінансову науку під назвою "теорії добровільного обміну". Г.Мюрдаль іменував її "обмінною операцією" або "бартером послуг на податки", а Дж.Б'юкенен назвав "фіскальним обміном". Як і зазвичай на ринку, завдяки обмінним угодам реалізується принцип інтересу, — тобто пропоновані державою послуги потребують грошових затрат, еквівалентних вигодам, забезпечуваним громадянам-споживачам.

Суттєву логічну корекцію в концепцію фіскального обміну привносять видові ознаки суспільних благ — анонімний, колективно-альтруїстичний характер споживання, їх неподільність, неможливість розкладення на індивідуальні частини і вирізнення з них тих, котрі належним чином не оплачені. Вартість розширення їх споживання на додаткових (альтернативних) споживачів дорівнює нулю. Більше того, спроба обмежити користування загальнодоступними благами обійшлася б дорожче, ніж збереження статус-кво. "Через те, — стверджував П.Самуельсон, — військовий корабель, який захищає ваші права і ваші інвестиції, так само захищає й мої. Але, навіть визнаючи діяльність держави відповідною своїм інтересам, поділяючи політику уряду, немало людей шукають способів ухилитись від податків, інакше кажучи, — перекласти оплату свого особистого рахунку за державні послуги на інших" [4: 378]. Для теорії фіскального обміну ці обставини породжують проблему, що увійшла в фінансову науку під назвою "проблеми безбілетного пасажирів" (free rider problem).

У багатомільйонному суспільстві завжди знайдеться достатньо громадян, які, користуючись вигодами неподільних благ, прагнуть не оплачувати їх. Е.Даунс зауважив з цього приводу, що люди захоплюються носіями альтруїстичної поведінки, "проте загальні теорії соціальної діяльності, зазвичай, опираються на аксіому особистої вигоди. Наприклад, практично вся економічна теорія базується на цій передумові" [5: 137]. Якщо ще взяти до уваги, що, за спостереженнями західних соціологів, демократичне суспільство — це сукупність іманентно недосконалих громадян, то free rider постає як непозбутня проблема, яка впливає з самої людської природи. Ось чому вже перші спроби теоретизації виробництва й обміну суспільних благ за ринковою аналогією з приватними благами були ще на початку XX століття не просто розкритиковані, а висміяні італійським ученим-фінансистом Ф.Нітті як такі, що з ними не варто і рахуватись через їх поверхневості і ненауковість.

Крім тих, хто шукає вигоди в невиконанні суспільного обов'язку перед фіском, існує категорія громадян, що перебувають в опозиції до діяльності держави з ідейних, політичних та інших міркувань. Для таких людей поняття держави уособлюється з постатями поліція або збирача податків. Подібні члени суспільства є "вимушеними пасажирів" (forced riders) при споживанні благ, які суб'єктивно сприймаються як антиблага (наприклад, воєнні приготування для пацифістів).

Таким чином, ринкова теорія фіскального обміну, аргументована в поняттях суб'єктивної корисності за схемою "суспільні блага — податки", пояснює поведінку як свідомих громадян, які

Серія: Економіка

вбачають свою вигоду в по суті добровільному фінансуванні державної діяльності, сприймаючи її як варту своєї податкової ціни; так і тих, хто вважає цю обмінну операцію індивідуально не вигідною або небажаною для себе; а також тих, хто просто нехтує інтересами фіску з корисливих міркувань. З цих трьох категорій податкоплатників, які водночас є і споживачами суспільних благ та державних послуг, складається все суспільство.

Література

1. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті: теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. – Львів: Каменяр, 2000. – 303с. 2. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки. / За ред. проф. Федосова В.М. – К.: Либідь, 2000. – 456с. 3. Бьюкенен Дж. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурис альфа, 1997. – 560с. 4. Самуэльсон П. Экономика. Вводный курс: Пер. с англ. – М.: Прогрес, 1964. – 340с. 5. Downs A. An Economic Theory of Democracy. – New York: Harper & Row Publishers, 1957. – 310p.

Анотація

В статті визначено роль ринку і держави у виробництві благ, дано порівняльну характеристику ринкових (приватних) і суспільних (колективних) благ.

Annotation

The article dwells on the role of state a market that concerns producing of goods a gives a comparative specification of market (private) a common (collective) wealth.

УДК 331.313.4